

XAKAS TÜRKLERİ VƏ ONLARIN DİLİ

İsmayıl KAZIMOV

(Əvvəli ötən saylarımızda)

Mətbuat. Xakas dilinin əlibası 1925-ci ildə hazırlandı, 1926-cı ildə milli dildə ilk xakas qəzeti «Xızıl aal» (Krasnyy ulus) çap olundu. 1927-ci ildə xakas ədəbi dilinin inkişafı üçün baza yarandı. (Qəzet ədəbi dili nümayiş etdirirdi). (Bax: Baskaqov H.A. Grammatika xakasskogo yazyka. M., Nauka, 1975. 420 c.) 1928-ci ildə Moskva şəhərində ilk dəfə A.Topanlvanın xakas dilində poeziyasından ibarət toplu («Kniqa pesen») nəşr edildi. Belalilik, XX əsrdə xakas dilində onların yazıçı və şairlərinin əsərləri meydana çıxdı.

Xakas dilində kitablar nəşr edilir. Tərcümələr edilir, bu dildə televiziya verilişləri, teatrlar təşkil olunur.

Xakasların hamısı rus dilini gözəl bilir və başa düşürlər. Ana dillərini də müdafiə edirlər. Yaşlı əhali daha çox xakas dilində bir-birilə danışırlar. Bəzi situasiyalarda iki dilin qarışığından istifadə edirlər. Məs.: izenNer (salam), onıqçox (hələlik, salamət qalın), algıs (sağ ol), aalçı polınar (xoş gördük), çarır (olar!), çarpas (olmaz!), çaxsı (yaşsı), xomay (pis), uluğ (böyük), kiziq (kiçik), polis piriner mağaa (məno kömək et!), pirom tastaNardah, pirosınçam (bağışlayın!), xaydağ sirer siliqzer (Siz necə də gözəlsiniz), çolın azıx polsın (yaxşı yol, yolun açıq olsun).

Bir çox frazalar dilin strukturu üçün xarakterikdir. Bir sıra paralel sözlər məndə çox işləkdir. Məs.: Aleksey maşınan kilçen (Aleksey maşına tərəf gedir), Serqeyden kniqalar alıp aldı (O, Sergeyden kitab aldı), Mağaa maqazınzer par kilerqe kirek (Məno mağazaya getmək lazımdır), xoosxa pes üstində odırıraq (pişik peçin üstündə oturub), xıxıxda uluğ sooxtar polqalar (qışda şiddətli şaxtalar olur) və s.

Xakas dilində istifadə də kölgəli və qüsurlu cəhətlər var. Danışqı prosesində xakaslar bu dilin qanunlarına etinasızlıq nümayiş etdirir, türk dillərinin qanunları kobud şəkildə pozulur. Bunu onların özləri etiraf edirlər. Öz köklərindən ayrılış bəzi xakaslar rus dilində istifadəyə üstünlük verirlər. Bu dil onlar düzgün olmayaraq «öz kökündən ayrılmış dil» də deyirlər.

Xakas dilində müraciət etiketləri

Qarşılaşma, qarşılaşma. Aalçı polınar! (Xoş goldiniz!) Çalahay irtenneN (Günaydın!), Çalahay künnenN! (Yaxşı günler!), Alğıstarçam, çahsı! (Təşəkkür edirəm, yaxşı!),

Tanışlıq: ÇaradıNar sitemeN tanıırp alarğa (Sizinlə danışıq bilərəmmi!), AdıNar kemdir? (Adınız nədir?), Min Olga Subrakovabın (Mən Olga Subrakova), TanııNar, pu minin sem yam (Tanış olun, bu mənim ailəm) və s.

İndi tarix özəl bir şans verib ki bütün Avrasiya coğrafiyasında olan türklər öyrənilsin Azərbaycanla müqayisədə (I.K.)

Hal-əhval tutma: İzenner! (Salam!), Anımcoh! (Sağlıqla qal!), HaziıNar haydağdır? (Sağlığınız necədir?), Tin çahsı (Çox gözəl), Polis piriNer mağaa? (Məno yardım edərmisiniz?)

Üzr diləmə: Pirom tastaNardah! (Əff edərsiniz, bağışlayarsınız!), SireriniN alınNarda pirolıqbin! (Sizin qarşınızda günahkaram)

Təbrik etmə: Pray çüreemneN alğarçam! (Ürəkdən təbrik edirəm!), İaig çolabit işçam! (Səməni salamlarımı göndərirəm!), SireriniN ölkünneN alğarçam! (Bayramınızı təbrik edirəm!), Naa çılanaN! (Yeni iliniz mübarək olsun!), Töreen künnenN! (Doğum gününüz mübarək olsun!)

Müxtəlif mövzularda söhbətlər: Min hakas tilin ügernege sağınçam (Xakassa öyrənmək istəyirəm), Min sireriniN pıl polbinçam (Mən sizi anlıram), Nime tidiNer? (nə dediniz?), Hakastar pu haydı adalça? (xakassa bu necə deyilir?), MineN hakastar çoohtazNardah (mənimlə xakassa danışın)

Xakas dilinə məxsus mətlər

Vaska harahtarın sala əshbışan, anı içezinin teetskeni dee işurbaadağ polğın, içezinin hada, ızıkten ah tubannaanır, kire salğın sooh kii paça ças süttin tadılığ çızı ushurbışan (Tərcüməsi: «Vaska gözlerini bir az aralamış, onu anasının toxunması oyandırmış, fəqət anası ilə birlikdə, qarından ağı duman kimi girən soyuq hava və südün gözəl qoxusu oyandırmışdır»).

«Ol polğın irtə çashıda. Çazinin tağnin harları hayılıp, özen çilennerge, oy-mahoshulğa çıl turğın tusta. Çazinin istinde tüdünnig kii kögerip, küske örtinin oynap turğın. Çashı künnin harağa, çılığ tımızın çayıp, küliməre turça. Naa kilgen torğayahtar çarə üstün kögləndirip sarmasçalar» (Tərcüməsi: Bu ilk yazda oldu. Ovanın, dağın qarları əriyir, çaylara, dorolora, çuxurlara toplanmış zamanda. Çölün içində dumanlı göy göyörib, isti günlər gəlməyə başlamışdır. Bahar günüşünün işıqları, ilüq nəfəsinin yayıb gülmüşdür. Yeni gələn çayır quşları, ovanı şənləndirib məhni oxuyurlar»

Azərbaycan oxucularını xakas dilinə məhsul mətlərlə də tanış etmək lazımdır. Xakasların qurduğu mətlərdə mürəkkəb sintaktik bütövə adı bütün qayda-qanunlar gözənilir. Göründüyü kimi, cümlələr- mətn komponentləri sintaktik bütöv təşkil etməsi üçün başlanğıc, orta və son mərhələlərdən keçir. Qeyd edək ki, əsaslı türklərin mətnləri struktur-semantik, funksional-kommunikativ baxımdan hələ də öyrənilməmişdir. Ümumiyyətlə, bu mətlərin yaranmasını şərtləndirən vasitələr tədqiq edilməlidir.

Çaban

Çayğı. İrde kün tağ pazına tüscətken tusta, Xosxap tas tağnin oliinan xoylar çazıraq inçeler. Sala xaraxsı polibissa, xoyun alını aal arazına kir-kilçe, soo, tizen, am daa tağdan naa la indire subalça. Xoy inçetse, xoyların maylasxanına tulax tumstıq. İlledə polça, xoy soonan çöröp, saradıçaxxa mün-salğın Enestey apcax cide salça.

İbden olğannarı sığara oylazıp, postarının pabazına məhni xazağa kirereqe polızıp, xazaa arazında suulasçalar.

Çıldan çılığa kolxoza xoy xadarıp, Enes xaçan da sabılığ.

Pirsinde xoy xadar-çörqende, Enestey mal pazında odırıp, uluğ xanzazındağı tamkını tooza daa tartıp, kün xarazında çada uzi pırqen.

Matvey pabazının xrinde oynap odırıgan.

Xakas dilinin strukturu etnik kommunikativ məkanda

Xakas dili atıq Xakas Respublikasında funksionallaşmışdır. Bunu əhalinin siyahısı və digər sosiolingvistik göstəricilər sübut edir. Həmçinin də, dilin funksionalıq qazanması Xakasiyada kommunikativ məkanda müxtəlif dəyişmələr və dinamika da göstərir.

Etnosun kommunikativ məkanı mürəkkəb və çoxşəxsiyyətli bir sistemdir. Etik identlik (eynilik) buraya birinci olaraq aiddir. Etnosun kommunikativ məkanı statik, durgun deyil, o, daim dəyişmələrlə inkişafdadır. Kommunikativ uğur xakas türklərinin təfəkküründə də öz izlərini nümayiş etdirir. V.P.Krivonozov monoqrafiyasında xakasların XXI əsrdə müasir etnik proseslərdə fəal iştirakını diqqətə çatdırır. Alim göstərir ki, 43, 1 % xakas öz doğma ana dilini tanıyır. Dilini qismən itirənlər də artıq anlayır ki, xakas dili administrativ idarələrdə, rəsmi yazışmalarda və s. istifadə gücünü artırmışdır. «Xabar» («Novostıg») adlı dövlət qəzeti bu dildə çap olunur. «İncəy» adlı almanax 2008-ci ildə həmin dildə işıq üzü görmüşdür. «Tiqir xurtı» («Raduqa») adlı uşaq jurnalı bu dildə nəşr olunur. Televiziya proqramları bu dildə yayımlanır və s.

2012-2013-cü illərdən 72 % məktəbli milli ana dilində təhsil alır. Bax, belə, Xakas Respublikasında sosiolingvistik prosesin dinamikası bundan da yüksək səviyyədədir. Pozitivdir, az da olsa, neqativ dəyişmələr də mövcuddur.

Belaliliklə, xakas dili respublikanın milli dilidir, amma təəssüf ki, bəzən gənc nəsil praktik cəhətdən bu dili mənimsəmək istəmir. Hələ Ali Sovet 31 may 2017-ci ildə «Об установлении дня хакасского языка» adlı qanun qəbul etmişdir. Xakas xalqı bunu nəzərə almalı, xakas dilinin işləkliyini və inkişafını hər zaman təmin etməlidirlər. Hər il 4 sentyabr «Xakas dili günü» respublikada təntənəli şəkildə bayram edilir. Respublikada bu çərçivədə xakas dili və mədəniyyəti həftəsində «Yaşa, ana dilim!» adlı bayram da keçirilir. Etik sözlər, sitatlar məhz həmin gün xakas dilində səsləndirilir. Xakas dilində şeirlər və hekayələr oxunur. Şagirdlər «Mən xakas dilini sevirəm!» mövzusunda imla, ifadə və esse yazırlar.

ƏDƏBİYYAT

Андерсон Э.Д. Хакас (Лануазазэес оф Тше ВВорлд/ Материалс 251). ЛИНСОН ЕУРОПА, 1998.

Екрем Арыкоьлу. Шакас Туркчеси. Турк Лешчелери Эрамери. Едитор проф. Др. Ашмет Б.Ерпыласун. Анкара, 2012, с.1085-1147

Бутанаев В.И. Хакасы (Етнографический очерк). Москва, «Илсан», 1995

Дыренкова Н.П. Грамматика хакасского языка. Фонетика и морфология. Хакасское областное национальное издательство, Абакан, 1948.

Дыренкова Н.П. Грамматика ойротского языка. Изд-во Ак. Наук СССР, М., Л., 1940

Дыренкова Н.П. Грамматика шорского языка. Изд-во Ак. Наук СССР, М., Л., 1941

Номинханов Ц.Д. Русско-хакасский словарь/ Под ред. Н.Г.Доможакова.- Абакан: Хакасское областное издательство, 1948.

Баскаков Н.А. Грамматика хакасского языка. М.: Наука, 1975. 420 с.

Баскаков Н.А., Инкижскова-Грекул А.И. Хакасско-русский словарь.- М.: Гос. Изд-во иностранных и национальных словарей, 1953.

Русско-хакасский словарь: 30 000 сюз (Сост.: Н.Г. Доможаков, В.Г. Карпов, Н.И. Копкова, А.П. Бытотова, Д.Ф. Патачкова, И.П. Чебодаев, М.Н. Чебодаев; Под ред. Д.И. Чанкова; Хакасский научно-исследовательский институт языка, литературы и истории (ХакНИИЯЛИ).- М.: Гос. Изд-во иностранных и национальных словарей, 1961, -968 с.

Грамматика хакасского языка. М., Наука, 1976, 417 с.

Кызласова А.Г. Хакасская литература. Краткая литературная энциклопедия / Гл.ред. А.А.Сурков.- М.: Советская энциклопедия, 1972.

Карпов В.Э. Изявительное наклонение в хакасском языке. АКД. Москва, 1955

Диалекты хакасского языка. Очерки и материалы. Абакан, 1973

Доможаков В.И. Хакас Чонинны нымаштары. Аьбан, 1986

Доможаков Н.Г. Грамматика хакасского языка. Ч.1 (морфология и фонетика). 5-6 классов. Абакан, 1947

Шалларов А. Акай (повест база чооштар). Аьбан, 1984

Костакос И. Минин панчыларым. Абакан, 1992

Орфография хакасского литературного языка. ХакНИИЯЛИ. Абакан, 1942

Анжизанова О.Р., Субракова О.В., Тороева Л.С. Орыс Хакас Чооштазы. Абакан, 1989

Гусейнова А.В. Динамика языковой ситуации в Республике Хакасия. Диссертация кандидата филологических наук. Улан-Уде, 2014

Гусейнова А.В. Хакасский язык в структуре этнического коммуникативного пространства Республики Хакасия.-ПДФ.

Кызласова М.А. Языковая ситуация в Республике Хакасия. Язык народов России: перспективы и развития. Материалы международного семинара. Русское и английское издания. Элиста: АПП «Джангар», 2000

Медведева М.А. Фонетические особенности сагайского диалекта хакасского языка. Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2019, том 12. Вып. 9, с.180-183

Боргоякова Т.Г., Гусейнова А.В. Демографическая мощность хакасского языка и языковая лояльность жителей Хакасии. Мир науки, культуры, образования. № 5 (36), Горно-Алтайск, 2012, с.233-236

Боргояков М.И. Источники и история изучения хакасского языка. Абакан, 1981

Кривонозов В.П. Хакасы в начале XXI века: современные этнические процессы. Абакан: Хакасское книжное издательство, 2011, 251 с.

Чанков Д.И. Русско-хакасский словарь. М., ГИИНС, 1961. 968 с.

Субракова О.В. Хакасско-русский словарь. «Наука», Абакан, 2006. 1115 с.

Номинханов Ц.Д. Русско-хакасский словарь. Абакан, Хакасское областное национальное издательство, 1948, 164 с.